

जालना जिल्ह्यातील उच्च शिक्षणात अनुसूचित जातीच्या महिला - एक अभ्यास

आलटे आर.एन

सहयोगी प्राध्यापक आणि प्रमुख, समाजशास्त्र विभाग, स्वामी विवेकानंद वरिष्ठ महाविद्यालय,
मंठा, तालुका मंठा, जिल्हा जालना.

गोषवारा:

या लेखात जालना जिल्ह्यातील उच्च शिक्षण घेणाऱ्या अनुसूचित जातीच्या महिलांचे अनुभव उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे अनुसूचित जातीच्या महिलांची सामाजिक पार्श्वभूमी समजून घेणे आवश्यक आहे. कारण या समाजातील महिला इतर समाजात दुर्लक्षित आहेत. केवळ मुली असल्यामुळेच नव्हे तर त्या कनिष्ठ जातीच्या असल्याने त्यांना त्यांच्या शैक्षणिक प्रवासात अडचणींना तोंड द्यावे लागते. समाजात त्यांना 'दलित महिला' म्हणून पाहिले जाते आणि या समाजातील महिलांना निरक्षर म्हणून कलंकित केले जाते. अनुसूचित जातीच्या महिलांना उच्च जातीतील पुरुष आणि महिलांकडून एक प्रकारे अपमान आणि भेदभाव सहन करावा लागतो. शिक्षण आणि रोजगारात सकारात्मक कृती आणि शिष्यवृत्तीच्या तरतुदी मिळण्याऐवजी त्या त्यांच्या सन्मान आणि सन्मानासाठी संघर्ष करत आहेत. या लेखात अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या शैक्षणिक प्रवासातील संघर्ष आणि अनुभवांचे विश्लेषण केले आहे आणि उच्च शिक्षणात त्यांचा सहभाग आणि प्रतिनिधित्व वाढवण्यासाठी अनुसूचित जातीच्या महिलांचे विचार समजून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

मुख्य शब्द: उच्च शिक्षण आणि अनुसूचित जातीच्या महिला

परिचय:

भारताच्या स्वातंत्र्यापूर्वी सावित्रीबाई फुले या महिला शिक्षणाच्या प्रणेत्यांपैकी एक होत्या. भारताने ऐतिहासिकदृष्ट्या शिक्षणाला आपल्या लोकांच्या जीवनात सतत प्रगतीचे एक महत्वाचे वैशिष्ट्य मानले आहे. बऱ्याच काळापासून, भारतीय महिला घरात रूढीवादी भूमिकांमध्ये अडकल्या होत्या आणि कठोर पारंपारिक व्यवस्थांचे पालन करत होत्या कारण लोक महिलांच्या लग्नाला अधिक महत्त्व देत होते. गेल्या काही दशकांमध्ये, सामाजिक-सांस्कृतिक बदलांमुळे समाजातील महिलांच्या स्थानाबद्दलची धारणा बदलली आहे. शिक्षण, शेती,

मनोरंजन, क्रीडा, उद्योजकता अशा विविध क्षेत्रात महिला योगदान देत -आहेत. -स्वातंत्र्यानंतर, भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी राजकारणात उत्कृष्ट कामगिरी केली, म्हणून आपल्याकडे नेतृत्वाच्या पदांवर असलेल्या मजबूत महिलांची उदाहरणे आहेत.

महिलांचे शिक्षण हे समाजातील त्यांचे स्थान बदलण्यासाठी सर्वात शक्तिशाली साधन आहे. तरीही, आपल्या देशातील महिला लोकसंख्या मोठ्या प्रमाणात निरक्षर, मागास, कमकुवत आणि शोषित आहे. शिक्षण असमानता कमी करते आणि कुटुंबात त्यांचा दर्जा सुधारण्याचा एक मार्ग म्हणून काम करते. सक्षमीकरण आणि क्षमता बांधणी महिलांना व्यावहारिक माहिती आणि त्यांच्या सुधारित उपजीविकेसाठी शिक्षणाचे मार्ग प्रदान करते. जोपर्यंत महिला शिक्षित आणि सक्षम होतात, त्यांच्या क्षमता आणि कौशल्यांचे योगदान देतात, तोपर्यंत भारत एक विकसित राष्ट्र बनू शकतो. उच्च शिक्षण असमानता कमी करते आणि कुटुंबात त्यांची स्थिती सुधारण्यास मदत करते. महिलांच्या उच्च शैक्षणिक कामगिरीचा परिणाम कुटुंबात आणि पिढ्यानपिढ्या जाणवू शकतो. महिलांचे सक्षमीकरण शिक्षणाच्या पातळीशी घट्टपणे जोडलेले आहे म्हणजेच शिक्षणाची व्याप्ती जितकी जास्त असेल तितके महिलांचे सक्षमीकरण जास्त होईल.

शैक्षणिक असमानता, शैक्षणिक नियोजन आणि विकास, शैक्षणिक समस्या, शैक्षणिक व्यवस्थापन आणि प्रशासन, शैक्षणिक मानसशास्त्र, शैक्षणिक समाजशास्त्र, प्राथमिक शिक्षण, उच्च शिक्षण, शैक्षणिक गुणवत्ता, अनुसूचित जातीच्या मुलींचे शिक्षण. अंशतः शिक्षण, शैक्षणिक प्राप्ती, नावनोंदणी आणि पालकांचा दृष्टिकोन इत्यादी विविध विषयांवर अनेक अभ्यास केले गेले आहेत. याशिवाय, वसतिगृह सुविधा, मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती आणि शैक्षणिक सुविधा इत्यादी अनुसूचित जातींच्या शिक्षण प्रोत्साहन योजनांची प्रभावीता आणि उत्क्रांती यावर देखील अभ्यास केले गेले आहेत. परंतु अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या उच्च शिक्षणाकडे आणि त्यावरील समस्या आणि दृष्टिकोनांकडे कोणीही लक्ष दिलेले नाही. आणि अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी ते कसे योग्य आणि उपयुक्त ठरेल, त्यांच्यासाठी राहणीमान आणि सामाजिक-आर्थिक विकास समृद्ध करण्यात उच्च शिक्षण महत्त्वाची भूमिका बजावते.

अनुसूचित प्रकरणातील महिला आणि शिक्षण:

विशेषतः एकोणिसाव्या शतकाच्या अखेरीस, अनुसूचित जाती धर्मनिरपेक्ष शिक्षणाला आधुनिकता आणि मुक्ततेसाठी एक महत्त्वाचे साधन मानत होत्या. वसाहती भारतात, त्यांनी ब्रिटिश आणि ब्राह्मण राजवटीतील शिक्षण चोरून स्वतःचा प्रतिकार निर्माण केला. समकालीन धर्मनिरपेक्ष शिक्षणाच्या विजयी कथेला समकालीन भारतातील अनुसूचित जाती महिला शिक्षणात आव्हान दिले आहे, हा एक सामाजिक आणि सांस्कृतिक इतिहास आहे जो अनेक अनुसूचित जातींसाठी दरवाजे उघडणारे आणि बंद करणारे ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक घटक शोधतो. इतिहास, जात राजकारण, महिला आणि लिंग अभ्यास, शिक्षण, शहरी अभ्यास आणि आशियाई अभ्यासाचा अभ्यास करणाऱ्या विद्यार्थ्यांना आधुनिक भारतातील दलित महिला शिक्षण हे एक मौल्यवान संसाधन वाटेल. भारतातील अनुसूचित जाती महिलांनी गेल्या शतकात मौन संस्कृतीत घालवले आहे.

अनुसूचित महिलांना बऱ्याच काळापासून विविध प्रकारच्या भेदभावांना सामोरे जावे लागत आहे; असे दिसते की त्यांची जात, लिंग आणि त्यांच्या स्वतःच्या समुदायातील गुप्त पितृसत्ता त्यांना तिप्पट असुरक्षित बनवते. सार्वजनिक जीवनातील इतर अनेक पैलूंप्रमाणे, जात ही भारतीय राज्यातील शिक्षणात एक अपरिहार्य घटक आहे. भारतीय इतिहासात शैक्षणिक दर्जा वाढला असूनही, गुलामगिरीत असलेल्या अनुसूचित जाती, विशेषतः या जातीतील महिला, समाजात आणि शैक्षणिक व्यवस्थेत जातीय पूर्वग्रहांना तोंड देत आहेत. राज्य शिक्षण योजनांच्या अंमलबजावणीनंतरही, या उपक्रमांच्या आकार आणि पोहोचामुळे अधिक अनुसूचित महिला उच्च शिक्षण घेत नाहीत. महाविद्यालयात प्रवेश घेण्यासाठी तुमच्याकडे विशिष्ट प्रमाणात पैसे, पुरवठा आणि कामाचे स्वातंत्र्य असणे आवश्यक आहे. संबंध, आत्मविश्वास, समर्थन, सल्ला इ. ही संसाधने दोन्ही पक्षांसाठी फायदेशीर आहेत. ते एकमेकांना मदत करतात. सामाजिक आणि आर्थिक संसाधनांच्या उपलब्धतेत असमानता.

संशोधन पद्धती:

समस्या विधान:

सध्या, उच्च शिक्षण घेणाऱ्या महिलांना विविध आव्हानांना तोंड द्यावे लागते. खाजगी संस्थांमध्ये, त्यांना लिंगभेद, जातीचे प्रश्न, त्यांना मिळणाऱ्या पगारातील असमानता यासारख्या समस्यांना तोंड द्यावे लागते. अपुरा सामाजिक पाठिंबा महिलांना एकाच वेळी व्यावसायिक आणि वैयक्तिक जीवन दोन्ही संतुलित करणे कठीण बनवतो.

संशोधन रचना:

विक्षेपणासाठी अनोवा, ची-स्क्वेअर आणि फॅक्टर विक्षेपण ही सांख्यिकीय साधने वापरली जातात. सध्याच्या अभ्यासाचे उद्दिष्ट उच्च शिक्षणातील महिलांमधील संबंध, त्यांचे काम-जीवन संतुलन आणि त्यांना येणाऱ्या आव्हानांचा तपास करणे आहे.

अभ्यासाची उद्दिष्टे:

या अभ्यासाचा उद्देश खालील प्रमाणे आहेत:

- उच्च शिक्षणात महिलांचे मूल्य निश्चित करणे
- उच्च शिक्षणात अनुसूचित महिलांना येणाऱ्या आव्हानांचे परीक्षण करणे

नमुना निवड:

जालना जिल्ह्यात उच्च शिक्षणात महिलांचे महत्त्व हा सध्याच्या अभ्यासाचा मुख्य विषय आहे. उच्च शिक्षणात अनुसूचित जातीच्या महिलांचे मूल्य समजून घेणे, त्यांना येणाऱ्या समस्या आणि अडथळे आणि त्यांचे काम-जीवन संतुलन हे सर्व अभ्यासाचा भाग आहेत. नमुना आकारात सुमारे १०७ महिला आहेत ज्या उच्च शिक्षणामध्ये कार्यरत आहेत. नमुने यादृच्छिक पद्धतीने निवडले जातात.

अभ्यासाची साधने:

चलांचे मूल्यांकन करण्यासाठी ची-स्क्वेअर (क्रोनबॅकची अल्फा चाचणी), द फॅक्टर विश्लेषण आणि वन-वे एनोवाचा वापर करण्यात आला.

सांख्यिकीय विश्लेषण:

माहितीचे विश्लेषण करण्यात आले: क्रोनबॅकच्या अल्फा चाचणी आणि ची-स्क्वेअर सांख्यिकी वापरून, उच्च शिक्षणावरील महिलांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यात आले. प्रत्येक घटक प्रत्येक घटकासाठी चलांचे भार कसे दर्शवितो हे निश्चित करण्यासाठी घटक विश्लेषणासाठी फिरवलेला घटक मॅट्रिक्स वापरण्यात आला. लोकसंख्या संघटनेसाठी काही सांख्यिकीय समर्थन आहे का हे पाहण्यासाठी एक-मार्गी अनोवा वापरून दोन किंवा अधिक स्वतंत्र चलांची तुलना करण्यात आली.

निकाल आणि चर्चा:**तक्ता १.१ उच्च शिक्षणात महिलांच्या महत्वावरील ची-स्क्वेअर चाचणी**

घटक	फॅक्टर लोडिंग	चो-स्क्वेअर मूल्य	पी-मूल्य	लक्षणीय पातळी	शेरे
महिलांना उच्च शिक्षणात प्रशासक म्हणून काम करायचे आहे.	.८७३	११७.२३	.०००	७.८७	गृहीतक नाकारले
कामाच्या ठिकाणी इतर महिलांना पाठिंबा द्या	.७९४	१५३.२४	.०००	९.६४	
पुरुषांसोबत समानता मानणे	.७६७	२५६.६६	.०००	७.९३	
महिलांना सामाजिक स्वातंत्र्याचा अभाव, ज्याचा त्यांच्या करिअरवर परिणाम होतो.	.९०२	१२१.७१	.०००	७.९६	
महिलांना अनेकदा निश्चित, रूढीवादी भूमिकांमध्ये दाखवले जाते.	.८५७	१४२.३७	.०००	९.६४	
टीमवर्क व्यवस्थापित करण्याच्या बाबतीत, महिला पुरुषांपेक्षा अधिक कुशल असतात.	.५९२	६९.७६	.०००	७.९३	

स्रोत: सांख्यिकीय विश्लेषण

तक्ता १. २ वन वे अनोवा

तपशील	उत्पन्न		संस्था	
	एफ मूल्य	पी मूल्य	एफ मूल्य	पी मूल्य
उच्च शिक्षणात प्रशासकीय पदांसाठी महिलांची आकांक्षा	१३.२८१	.०००	२.३०४	.०९४
महिला या व्यवसायातील इतर महिलांना पाठिंबा देतात.	२.८४३	.०४८	८.९४२	.०००
महिलांना नोकऱ्यांमध्ये पुरुषांपेक्षा शक्तिशाली (समान) मानले	३.९२१	.०१६	७.८४	.४८३

जाते.				
महिलांना अनेकदा भौगोलिक गतिशीलतेचे स्वातंत्र्य नसते जे त्यांच्या करिअरच्या प्रगतीत अडथळा आणते.	४.५३९	.००३	१.२९८	.२६४
महिलांना अनेकदा रूढीवादी भूमिकांमध्ये पाहिले जाते.	४.८१६	.००३	२.२३१	०.९१
महिला पुरुषांपेक्षा टीमवर्क प्रयत्नांचे व्यवस्थापन करण्यास अधिक सक्षम आहेत.	१०.२१७	.०००	४.३२६	.००३

स्रोत: सांख्यिकीय विश्लेषण

पर्यायी गृहीतक (एच१) स्वीकारले जाते आणि शून्य गृहीतक (एच०) नाकारले जाते कारण ची-स्क्वेअर मूल्य ५ टक्के (०.०५) महत्वाच्या पातळीवर गंभीर मूल्यापेक्षा जास्त असते. घटक लोडिंगमध्ये पात्रता, पद, अनुभव, उत्पन्न आणि संघटना अवलंबून चल म्हणून विचारात घेतली जाते. पर्यायी गृहीतक स्वीकारले जाते आणि जेव्हा एफ मूल्य १ पेक्षा जास्त असते आणि पी-मूल्य ० पेक्षा जास्त असते तेव्हा शून्य गृहीतक नाकारले जाते.

तक्ता १.३ उच्च शिक्षणात अनुसूचित जातीच्या महिलांसाठी ची-स्क्वेअर चाचणी

तपशील	फॅक्टर लोडिंग	ची-स्क्वेअर मूल्य	पी-मूल्य	लक्षणीय पातळी	शेरे
अनुसूचित महिला पुरुषांपेक्षा लोकांबद्दल अधिक संवेदनशील असतात.	.५८१	११२.६४	.०००	७.७५३	गृहीतक नाकारले
अनुसूचित महिला त्यांच्या निर्णय प्रक्रियेत पुरुषांइतक्या प्रभावी नाहीत.	.८६२	२२.४७	.०००	९.०६४	
अनुसूचित महिला आर्थिक सक्षमीकरण करण्यास असमर्थ आहेत.	.७६३	२३.५१	.०००	९.१२७	
लायसेन्स-फेरमध्ये प्रतिनिधीमंडळ कौशल्याचा अभाव आहे.	.८७३	६४.६३	.०००	९.००८	
महिलांना अंतिम निकालापेक्षा कामाच्या प्रक्रियेची जास्त काळजी असते.	.६५८	४०.९५	.०००	७.६५३	
महिला कमी पैशात पुरुषांपेक्षा जास्त काम करतात	.४०१	१२४.५३	.०००	९.००४	
महिला चांगल्या मध्यस्थ नाहीत.	.७५३	३८.६७	.०००	९.०५१	
पुरुष आणि महिला कामाच्या ठिकाणी ज्या पद्धतीने कामगिरी करतात त्यासाठी जन्मजात लिंगभेद प्रामुख्याने जबाबदार असतात.	.५१९	४०.३९	.०००	७.६०७	

स्रोत: सांख्यिकीय विश्लेषण

तक्ता १.४ वन वे अनोवा

तपशील	पात्रता		पदनाम		अनुभव	
	एफ मूल्य	पी मूल्य	एफ मूल्य	पी मूल्य	एफ मूल्य	पी मूल्य
पुरुषांपेक्षा स्त्रिया लोकांबद्दल अधिक संवेदनशील असतात.	८.०३	.०००	९.०३	.०००	१३.१४	.०००
महिला त्यांच्या निर्णय घेण्याच्या बाबतीत पुरुषांपेक्षा प्रभावी नाहीत.	१.७६	.१००	२.०१	.०८१	५.६३	.०००
महिला आर्थिक सक्षमीकरण करण्यास असमर्थ आहेत.	४.०३	.००१	.०८८	.००१	६.२४	.०००
लायसेन्स-फेअरमध्ये प्रतिनिधीमंडळ कौशल्याचा अभाव आहे.	४.१४	.००१	१०.९१	.०००	११.०९	.०००
महिलांना अंतिम निकालापेक्षा कामाच्या प्रक्रियेची जास्त काळजी असते.	४.७३	.०००	६.९९	.०००	७.९८	.०००
महिला कमी पैशात पुरुषांपेक्षा जास्त काम करतात	४.५३	.०००	५.४६	.०००	०.८९	.४१२
महिला चांगल्या मध्यस्थ नाहीत.	२.३१	.०३३	२.८१	.०३१	३.८९	.००५
पुरुष आणि महिला कामाच्या ठिकाणी ज्या पद्धतीने कामगिरी करतात त्यासाठी जन्मजात लिंगभेद प्रामुख्याने जबाबदार असतात.	६.१६	.०००	३.५७	.००४	१२.६४	.०००

स्रोत: सांख्यिकीय विश्लेषण

तक्ता १.५ वन वे अनोवा

तपशील	उत्पन्न		संस्था	
	एफ मूल्य	पी मूल्य	एफ मूल्य	पी मूल्य
पुरुषांपेक्षा स्त्रिया लोकांबद्दल अधिक संवेदनशील असतात.	२.६१७	०.४१	२५.९५४	.०००
महिला त्यांच्या निर्णय घेण्याच्या बाबतीत पुरुषांपेक्षा प्रभावी नाहीत.	६.०२७	.०००	२.६५२	.०३२
महिला आर्थिक सक्षमीकरण करण्यास असमर्थ आहेत.	५.१२७	.००१	५.९०९	.००१
लायसेन्स-फेअरमध्ये प्रतिनिधीमंडळ कौशल्याचा अभाव आहे.	३.१२७	०.१२	१.३२८	.३९४
महिलांना अंतिम निकालापेक्षा कामाच्या प्रक्रियेची जास्त काळजी असते.	६.०६७	.०००	७.८३१	.०००
महिला कमी पैशात पुरुषांपेक्षा जास्त काम करतात	२.०६१	.०६१	५.४२७	.००१
महिला चांगल्या मध्यस्थ नाहीत.	७.५६८	.०००	३.००४	.०२९
पुरुष आणि महिला कामाच्या ठिकाणी ज्या पद्धतीने कामगिरी करतात त्यासाठी जन्मजात लिंगभेद प्रामुख्याने जबाबदार असतात.	.६४७	.५३९	४.०३४	.००५

स्रोत: सांख्यिकीय विश्लेषण

पर्यायी गृहीतक (एच१) स्वीकारले जाते आणि शून्य गृहीतक (एच०) नाकारले जाते कारण ची-स्क्वेअर मूल्य ५ टक्के (०.०५) महत्वाच्या पातळीवर गंभीर मूल्यापेक्षा जास्त असते. घटक लोडिंगमध्ये पात्रता, पद, अनुभव, उत्पन्न आणि संघटना अवलंबून चल म्हणून विचारात घेतली जाते. पर्यायी गृहीतक स्वीकारले जाते आणि जेव्हा एफ मूल्य १ पेक्षा जास्त असते आणि पी-मूल्य ० पेक्षा जास्त असते तेव्हा शून्य गृहीतक नाकारले जाते.

निष्कर्ष:

प्रशासन आणि विद्यापीठातील अध्यापनासह विविध क्षेत्रात महिलांची महत्त्वपूर्ण भूमिका आहे. महिलांनी प्रत्येक क्षेत्रात आपली छाप सोडली आहे आणि त्यांचा अविश्वसनीय प्रवास इतिहासात नोंदवला गेला आहे. उच्च शिक्षण घेऊन महिला स्वतःला आणि इतर महिलांना सक्षम बनवण्यास मदत करतात.

संदर्भ:

१. चनाना, के. (२०११). धोरणात्मक चर्चा आणि बहिष्कार - भारतातील उच्च शिक्षणात महिलांचा समावेश. *सामाजिक बदल*, ४१(४), ५३५-५५२.
२. गुलिया, एस. (२०२१). हरियाणा आणि त्याच्या शेजारील राज्यांमधील सध्याच्या शिक्षण व्यवस्थेवरील तुलनात्मक अभ्यास. *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ अँडव्हान्स सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी*, २(३), १००२८-१००३७.
३. करवाल, बी. (२०२१). भारतातील उच्च शिक्षणात सामाजिक बहिष्कार: अनुसूचित जाती समजून घेणे. *आयओएसआर जर्नल ऑफ ह्युमॅनिटीज अँड सोशल सायन्स*. २६(९); ४१-४७.
४. मलिश, सीएम आणि इलावरसन, पीव्ही (२०१६). उच्च शिक्षण, आरक्षण आणि अनुसूचित जाती: संस्थात्मक अन्वेषण. *द इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ हायर एज्युकेशन रिसर्च*, ७२(५), ६०३-६१७.
५. पीएनकी, (२०२२). पंजाब आणि हरियाणामधील अनुसूचित जातीच्या महिलांची शैक्षणिक स्थिती: एक तुलनात्मक विश्लेषण. *आंतरराष्ट्रीय शिक्षण जर्नल, आधुनिक व्यवस्थापन, उपयोजित विज्ञान आणि सामाजिक विज्ञान*. ४(२); १११-११८.
६. सरवणकुमार, एस. आणि पलानीसामी, एम. (२०१३). अनुसूचित जातीच्या मुलांच्या प्राथमिक शिक्षणाची स्थिती. *इंटरनॅशनल जर्नल ऑफ रिसर्च इन ह्युमॅनिटीज अँड सोशल सायन्सेस*, १(८), ५४-६१.
७. सुना, एस. (२०२४). आव्हानांना तोंड देणे: ओडिशामधील उच्च शिक्षणातील दलित महिलांच्या अनुभवांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास. *आंतरराष्ट्रीय क्रिएटिव्ह रिसर्च थॉट्स जर्नल*. १२(११); २६४-२७१
८. थोरात, एस. आणि मधेश्वरन, एस. (२०१८). श्रेणीबद्ध जातीची असमानता आणि गरिबी: आर्थिक भेदभावाच्या भूमिकेवरील पुरावा. *जर्नल ऑफ सोशल इन्क्लुजन स्टडीज*, ४(१), ३-२९
९. चित्रदुर्ग जिल्ह्यातील अनुसूचित जातीच्या महिलांच्या शैक्षणिक स्थितीचे गंभीर मूल्यांकन. *आंतरराष्ट्रीय कादंबरी संशोधन आणि विकास जर्नल*. ८(१); ३९६-४००.

-
१०. वानखेडे, जीजी (१९९९). अनुसूचित जातीच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक समस्या: काही गंभीर अंतर्दृष्टी.
इंडियन जर्नल ऑफ सोशल वर्क, खंड-६०. १-९.